

Arantzazu-ren kantariak eta olerkariak

500 urteko literatur historiari begirada

PAULO AGIRREBALZATEGI

Idazlan honen zuzeneko asmo nagusia hauxe da, izan, Arantzazuri buruzko euskarazko olerkien antologia txikia baina adierazgarria eskaintzea. Azken urteotan prestatzen ari naizen euskal “literatura arantzazuarren” baitan Arantzazu bera kantatu izan duten literatur pieza ugari eta genero ezberdinetakoen (balada, koplak, bertso, olerki eta abesti-testuen) bilduma handiaren edizioaren aurrekaria izan nahi du antologiatxoak, olerki aukeratu batzuenak bakarrik. Dena dela, eta sarreraren ondorengo lehen atalean, euskarazko “literatura arantzazuarra” deitu dudana horren panorama orokorra eskaini nahi diot irakurleari.

Bostehun eta berrogeitamar bat urte badira Arantzazu, paraje mortu eta basatia, bertan bizi ezinekoa izatetik (Esteban Garibai), historiara iratzarri zela. Barka, hori ez da guztizko egia, Arantzazuko mendietan ugariak baitira beraietan bizi izandako antzinako jendeen aztarna arkeologikoak, historiaurrekoak eta antzinatekoak. Arantzazuren historia kontatua eta kantatua, ordea, 1468tik aurrera hasten da, hortxe ipintzen baitu –“urte bat gora urte bat behera”– Garibaik hango lehen albistea, bere Kronika edo “Historia unibertsalean” jasoa: Errodrigo Baltategikoak Andre Mariaren irudia aurkitu zutenekoa (ik. Garibai, E., *Compendio historial de las Crónicas y universal historia de todos los Reinos de España, donde se escriben las vidas de los Reyes de Castilla, y León*, II. t., Barcelona: Sebastián de Cornellas, 1628, XVII. lib., XXV. kap.). Berehala oñatiarrek ermita eraiki, eta aurrenik serorak eta gero fraideak bertako zaintzaile ipini

zituztenetik, eta arrasatearrek eta oñatiarrek elkarrekin harako bidea ireki eta erromesak bertaratzen hasi zirenean hasten da Arantzazuko historia modernoa: erlijiozkoa, soziala, kulturala eta literarioa (ik. Azurmendi, J., “Arantzazu, gizartea eta kultura / Arantzazu, sociedad y cultura”, in: *Arantzazuko Santutegia / El Santuario de Arantzazu*, FMR eta Gipuzkoako Foru Aldundia, 2007, 40. or. eta ond.).

Ia 550 urteko historia, beraz.

I. ARANTZAZU: TESTUINGURU SOZIAL ETA LITERARIOA

1. Arantzazu sozial eta literarioaren eremua

“Arantzazuko fraide” izeneko frantziskotar zenbaitek bere lekua aurkitu izan du euskal literaturaren historian: Pedro Antonio Añibarro, Pedro Astarloa, Joan Antonio Ubillos, Jose Kruz Etxeberria eta Joan Mateo Zabala, Kristobal Linaza, Joan Jose Salazar, Joan Domingo Untzueta, Jose Antonio Uriarte, Daniel Baertel, Jose Antonio Ugarte, Jose Maria Azkue, Pedro Luis Zaloña idazle eta sermolariek, adibidez. Horiek denak prosistak izan ziren –Zabalak eta Uriartek badute olerkirik ere– eta gehienetan ez zuten zuzenenean helburu literarioak beren liburuak idaztean, erlijiozkoa eta kateketikoa baizik –salbuespena da seguruenik Uriarte–; baina beren hizkera dotore eta aberatseko idatziengatik merezitako aitortzea lortu dute euskal letra ederren eremuan. Horiekin batera, bereziki aipatzekoak dira hiru fraide poeta behintzat, hirurak XX. mendekoak, eta euskal poesiaren historian leku ondo aitortua daukatenak: Antonio Arruti, Salvatore Mitxelena eta Bitoriano Gandiaga.

Arantzazuk euskal literaturari egindako ekarpena horrelako fraideen izen batzuetara mugatzea, ordea, murrizketa handia egitea litzateke. Arantzazu mendiko komentu-santutegien barrutia baino askoz handiagoa da Arantzazuren eragin-eremua; Arantzazu gunea, poetek mendi artean maitasunez eraikitako harkaitz gaineko habia bezala irudikatu izan dutena, zirkulu sozial zabalaren erdigunea besterik ez da. Zirkuluok eratu eta betetzen dituzten sektore sozialak, berriz, ugari eta irekiak dira: inguruko herrietara eta mundura zabaldu izan diren fraide misiolariak, hango ikastetxeetan eskolatutako ikasleak eta ikasle-ohiak, espiritualite bila bertaratutako Euskal Herri osoko eta kanpoko erromesak, mendi eta lurralde harrigarriez gozatzeko

igo izan diren izadi-zaleak, santutegiko arte eta musikaren ederra mirestera hurbildu izan diren jendeak, hango bake-giroan bakezko gogojardun lasaiak egin edota soseguzko oporraldiak eman dituztenak, Euskal Herri eta mundu zabaleko Arantzazu-zale finak eta Arantzazu izeneko kofradiak, munduan zehar finkatuak. Horiek denek osatzen dute Arantzazu zabalaren eremu historiko-soziologikoa.

Arantzazu hedatu eta ireki horretan sorturiko literatura ez da izen handiko idazleena bakarrik; herri-literatura anonimoak eta hainbat idazle apalagok osatua ere bada. Beste inon baino gehiago agian Arantzazuko euskal literaturan dute garrantzi apartekoa herri-literatura deituriko generoek: baladek, koplek, bertso-sortek, herritarrek abesteko kanta-testuek. Egokia deritzot Jon Kortazarrek bere *Euskal literaturaren historia txikia* liburuan eskaintzen digun eskemari, “hezurdurari”: 1. Ahozko literatura: baladak, kantu lirikoa, koplak zahar-arrak, kantagintza, erretratuak, pastoralak, maskaradak, xaribariak, bertsolaritza, etab.; 2. Literatura “jasoaren” ereduaren eskema, garai historikoen arabera. XVI-XIX mendeetako literaturaz ari da bera; Arantzazuko literaturari begira, XX. menderako ere balio duela uste dut, neurri handi batez. Ildo biak, literatura “jasoa” eta literatura herritarra, biak bateratsu doaz Arantzazuko literaturaren historian: batzuetan parez pare, sarritan batak bestea gurutzatuz. Bigarrena ere literatura ederra da, nahiz eta biblioteketako liburuetatik edaten duen literaturaren historietan hainbesteko distirarik ez izan gehiengotan.

2. Arantzazu, euskal literaturgunea

Euskal literaturgunezat hartzen dut, bada, Arantzazu. Hiru aldeetatik ikus daiteke Arantzazu literarioa: euskal literaturaren sorgune bezala, euskal literaturaren eragile bezala eta euskal literaturako gai-kantagai bezala. Hiru egitekoak bete ditu historian barna Arantzazuk: literaturaren sortzailea (subjektua) –literatur sorgunea eta eragile–, nahiz literaturgaia (objektua), beraz. Literaturaren historiako izen handiekin batera beste izen apalago askotxok ere lekua du hor; herri-literaturak, berriz, garrantzi handia.

Arantzazu zabaleko euskal literatur sortzaileak dira, beraz, aurrenik aipatzekoak: edozein gai edo edonolako generotako literatura. Literatur eragile eta hedatzailearena, lehiaketen, aldizkarien eta argitaletxearen bidez bete izan du Arantzazuk. Bereziki nabarmendu nahi

dut, ordea, hemen, literaturako gaitzat Arantzazu: herri-kanta tradiziozkoek (baladek, etab.) aurrenik, eta hainbat poeta, bertsolari, saiolari eta nobelistak ondoren aukeratu baitu kanta- nahiz kontagaitzat. Arantzazu euskal literaturgaitzat ulertuta, berriz, alde ezberdinetatik begiratu izan diote horri: Andre Maria eta santutegia, fraideak eta komentua, mendia eta lurra, bizitza eta artea, historia eta gertakari sozialak...

Hori dena adierazi nahi dut Arantzazu literaturgunetzat harztean, bereziki euskal literaturgunetzat. Formula ezberdinez laburbildateke agian esaten ari naizena, beti ere J. M. Lasagabasterren “historia de la literatura” eta “historia literaria” kontzeptuen bereizketa kontuan izanik: a) Arantzazu euskal literaturan, b) Arantzazuko euskal literatura, c) Euskal literatura arantzazuarra –Arantzazun sortua nahiz Arantzazuk nolabait sorrarazia–. Hirurak zaizkigu baliozko eta erabilgarri.

II. LITERATURA ARANTZAZUARRAREN LUZEA ETA ZABALA

1. Arantzazuko baladak (edo kanta zaharrak): XV-XIX m.

Literatura arantzazuarraren historia bertako baladekin hasten da –“kanta zaharrak” edo erromantzeak ere izendatu izan dituzte horiek euskaraz–. Arrasto oso sakona eta luzea utzi izan dute horiek Arantzazuko literatur tradizio osoan eta bereziki Salvatore Mitxelena eta Bitoriano Gandiaga bertako bi olerkari handienengan.

Bihotzez gozatu, zehazki aztertu eta eurrez baliatu zituen Mitxelenak Arantzazuko baladak, beraren literatur sorkuntzan. Beraren obra poetiko handiena horietan inspiratuta dago; horrelakoen antologia dela esan daiteke *Arantzazu. Euskal poema* obra, autoreak berak dioenez, Arantzazuko Andre Mariari eskainiz (Ed. Arantzazu, Oñati, 1949, 5. or.): “Ez da nerea. Zure Erriarena baizik. Gizaldiz gizaldi zure babesean eta zuri kantari bizi izandako Euskalerrri zarrak abestu izan dizun poema dezu, nik orain andik eta emendik osatua, il zorian zeuden puxketatxoakin gorputz bat eginda”. Mitxelenaren beraren iritiz, “Arantzazuren sorrera-sorreratik asmatu ta abestu oi ziran, gero ainbeste zabaldutako kanta-zarrak, nere iritzirako euskal-literaturaren “romantze”rik ederrenak [dira]” (*Ama-Semeak Arantzazuko kondairan*, Edit. Arantzazu, Oñati, 1951, 170. or.). Horiei bu-

ruzko azterketa kritiko luzea idatzita utzi zuen berak: *Aboz abo. Arantzazuko kanta zarrak* (ik. Salvatore Mitxelena, *Idazlan guztiak*, II, 1984, 613-671 or.).

Mitxelenaren beraren eta herri-kantok aztertu izan dituzten beste adituen (Ignazio Omaetxebarria, Joxe Azurmendi, etab.en) iritziz, Arantzazuko baladen sorkuntza anonimoa XV. mendean hasten da –horietan zaharrena identifikatzean bat ez badatoz ere–, eta XIX. mendean ixten, 1834ko Arantzazuren erreketaren gertakaria kantatzen duen “Rodil-ek erre dotsu (dizu)” balada laburrarekin.

Hainbat eta hainbat aldaera eta puska solte eta gurutzatutan iritsi zaizkigu Arantzazuko baladak: erromesek eta herritarrek eurrez abestu izan zituzten seinale. Doinu xalo eta politak zituzten gehienetan; horrelakoen harmonizazioak, ezagutzen ditugun lehenak, 1880.eko urteetakoak dira. Joan Karlos Gerra eta Resurrección M. Azkue izan ziren Arantzazuko baladen eta koplak lehen biltzaileak, bestelako hainbatekin batera herritarren ahotatik jaso zituztenak –Azkuek berak 25 aldaera jaso zituen–. Jose Adrian Lizarralde fraide historialariak antolatu zuen Arantzazuko baladen bilketa sistematikoa, horretarako koaderno berezi bat irekiz santutegiko artxiboan: *Romances euskéricos de Aránzazu*. Lizarralderekin batera, Manuel Lekuona, Aita Donostia, Jose Arrue, Ignazio Omaetxebarria, Salvatore Mitxelena, Julian Alustiza, eta beste hainbaten landa-lanari esker joan zen osatuz Arantzazuko balada edo kanta zaharren bilduma, Lizarralderen izeneko koadernoarekin (JK/REA) batera bestelako sortek ere osatua. Horien datu-base digitalak 150 bat aldaera erakusten du gaur.

Arantzazuko baladen argitalpen banakako nahiz multzokakoak maiz egin izan dituzte, Gerra eta Azkuerengandik hasita –tartean Bitoriano Gandiagak ere bai–. Antonio Zabalak, bere *Euskal Erromantzeak/Romancero Vasco* obra mardulean (Sendoa arg., 1998) kapitulu aparteko luzea eskaini zien Arantzazukoei (671-722 or.). Azkenik, Igone Etxebarriak eman zigun Arantzazuko artxiboko koaderno nagusiko (JK/REAko) baladen edizio kritiko berezi eta apaina, bakoitzaren doinu eta guzti, eta Joxe Azurmendiren epilogo historiko-kritiko mamitsuarekin (*Arantzazuko balada edo kanta zaharrak*, Arantzazu E. F., 2003).

Kritikari batzuren ustez Arantzazuko baladetan zaharrena izan daitekeena, ekarriko dut hona, beste guztien lekuko: Arantzazuko

irudiaren aurkikuntza egin zuen Errodrigo artzainari Andre Mariak berak egindako eskabidearena, ermita jasotzekoa.

Errodrigotxo Balzategiko
nere esan bat eidazu,
aita zurea harotza da-ta,
etortzeko esaiozu.

Ermitatxo bat egin dezadan
deritxona Arantzazu,
hiru latatxo, zazpi teilatxo,
hoietzek askoko ditu.

Ama onaren semerik asko(k)
han izango du ostatu,
han izango du ostatu eta
bai sarri kaliza altxatu.

Gai honek berak eranskin eta aldaera asko izan ditu herritarren ahotan. Mitxelenak Bizkaiko eta Nafarroako aldaerak nabarmentzen ditu, besteak beste. Horiek alderatu eta nolabait bateratuz, “Andre Maria agertu zeneko” balada bere osotasunera ekartzeko ahalaginean, honako olerkiaren nolabaiteko berreraiketa hau egin zuen –euskara batuko ortografiaz transkribatu dut hemen–.

Errodrigotxo joan zenean
ardiengana mendira,
hantxe zegoen Birjina arantzan
artzaintxoari begira.

–Errodrigotxo Baltzategiko:
nere esana egizu,
nere esana egizu eta
nerea izango zara zu.

Aita zurea harotza da ta,
etortzeko esaiozu;
egin deidala ermitatxo bat
deritzona Arantzazu.

Hiru latatxo zazpi teilatxo:
hasteko nabikoa ditu;
nere euskal seme on askok hemen
izango dute ostatu,
San Frantziskoren semeek ere
urre-kaliza goratu.

Denborarekin han izango da
ermita kurioa,
ermita kurioa eta
komentu poderoso.

Nere kontura utzi ardiak
abisu eman artean.
Nik zainduko itut zure ardiak
elorri honen aldean,
elorri honen aldean eta
belar onezko larrean.

Errodrigotxo laster joan zen
Oñatiko kalera,
agintariei, bertako denei
berri ona ematera.

Oñatiarrak laster joan ziren
prozesioan mendira.
Hantxe zegoen Birjina arantzan
bere herriari begira.
Ene herri maite, ene euskal herri:
ermitatxo bat eidazu,
ermitatxo bat eidazu eta
nerea izango zara zu.

Arantzazuko eliza honetan
izan dezazun ostatu,
izan dezazun ostatu eta
urre-kaliza goratu...

Azken bi ahapaldiek Mitxelenak bere aldetik erantsitakoak dirudite, baladetako hitzen oihartzun-doinurik baldin badute ere.

Arantzazuko baladen emana aberatsa eta baliotsua, bizia eta luzea, aipatu ondoren, harrigarria gertatzen zaigu bestelako literatur generorik (prosa nahiz poesiarik) ez agertzea Arantzazuko hiru mende luzetako euskarazko literatur tradizioan, Gabon-kanten eta bestelakoen testuren batzuk kenduta. Horrelakoak badakigu nola salbatu ziren 1834ko eliza-komentuen erreketeta eta suntsiketarik: kixkaldu gabe geratu zen dorrean zeudelako partiturak, Jon Baguesek argitua digunez. Koruan edo komentuko gelaren batean egon zitezkeen bestelako kantak, adibidez, denak erre ziren.

XVII. eta XVIII. mendeetako Arantzazuko fraideen musika-sorkuntza eta -kultura hain ugariak izanik, ez ote harritzekoa, literatur sorkuntza hutsala izatea edota kanten testu xumeetan agortu izana? Uste izatekoa da, komentuko artxiboan edota fraideen geletan euskarazko pieza literario baliotsurik, fraideek edo Arantzazu-zaleek idatzi eta argitara gabe geraturikorik bat baino gehiago desagertu zela 1834ko erreketan. Eta uste izatekoa baita, tartean euskarazkorik ere izan zitekeela, nahiz eta erdarazkoak nagusitu, kantetan gertatzen den bezalatsu. Euskal literaturaren historiara pasa diren frantziskotarren obretan badaude, autoreak hil eta geroago, batzuetan askoz geroago, argitaratu zituztenak, fraidearen gelan edo komentuko artxiboan zain egon ondoren.

Nagore Etxebarriak frantziskotarren –“Arantzazuko fraideen”– *Euskarazko sermoi eta antzeko eskuizkribuen Katalogoa* argitaratu zuen (Arantzazu E. F., Oñati, 2005), non XVIII-XIX mendeetako sermoi idatzien, Frantziskotarren artxiboetan gordetakoan, berri ematen baitigu. Adierazgarria da 1834ko erreketakoan Arantzazun bizi zen edo aurreko urteetan bertan hildako sermolaririk ia inor ez agertzea katalogoko sermoien autoreen artean. Jakina, erreketakoan Arantzazun zeuden sermoi-“kartapazioak” –horrela deitzen zuten predikari bakoitzak bere lanerako paratu ohi zuen sermoi-sorta– desagertu egin ziren sutean. Uste izatekoa da, beraz, horrelakoekin batera bestelako idatziak, Arantzazuko fraideenak nahiz kanpoko idazleenak eta Arantzazun jasota egon zitezkeenak –tartean literatur baliiodunak ere bai– desagertu egin zirelaugarren artean, eta errauts bihurtuta galdu.

2. Baladetatik bertsoaritzara (XIX-XX m.)

Autore batek baino gehiagok ohartarazi gaituzte nola gertatu zen baladetatik bertso-sortetara jauzia Arantzazuko literatur sorkuntzan. XIX. mendearen erdi aldetik aurrera gertatu zen hori, 1834an Arantzazu kixkalduta geratu ondoren eta 1846tik aurrera berriro suspertzen hasi zenetik, hain zuzen ere, Arantzazu modernoari hasiera emanez: suspertze espirituala, soziala, kulturala eta literarioa.

Bertsoek ez zuten ekarri, ordea, baladen baztertzea. Hauek bizi-rik jarraitu zuten beste mende batez behintzat Arantzazu-zaleen ahotan; areago, bertso-gintza bera elikatu zuten neurri batez. XX. mendean herritarrengandik jasotako kantetan behin baino gehiagotan nahastuta datoz antzinako baladetako eta bertso berri klasikoetako ahapaldiak.

Arantzazu bera (historia, Andre Maria, erromesak, eliza, fraideak, etab.) kantatu dituzten bertso-sortak nabarmendu behar ditugu aurrenik, azken mende t'erdiko literatur tradizio oso berezia osatu dutenak. 1834tik 2000. urtera 150etik gora bertso-sorta konta ditza-kegu horietakoetan. Baladen jarraipena dira nolabait, eta haietako gaiak errepikatzen dituzte sarritan. Pello Errotarengandik hasita –hiru bertso-sorta ditu Arantzazuri eskainiak–, beste bertsolari eza-gun askok abestu edo idatzi izan du bertso-sortaren bat (sarritan gehiago) Arantzazuri buruz –horietako asko eta asko *Arantzazu* aldizkarian argitaratuta aurki daitezke–; batzuk aipatuko ditut: Zaharretan, Balentin Enbeita, Manuel Olaizola “Uztapide”, Iñaki Eizmendi “Basarri”, Manuel Lasarte, Lazkao Txiki, Xalbador Aire; geroago-koetan, Joan Basurko, Joxe Agirre, Jose Manuel Arriola, Txomin Garmendia, Patxi Larrañaga, Joan Garmendia “Zeleta”, Jesus Lete “Ibai-ertz”, Jose Luis Gorrotxategi, Imanol Lazkano, Axenxio Elustondo, Jose Frantzisko Arsuaga, Nikolas Seguro, Jon Lopategi; berriagoetan, Sebastian Lizaso, Mikel Mendizabal, Andoni Egaña, Xabier Euskitze, Iñaki Murua, Jon Sarasua, Anjel Mari Peñagarikano, Sustrai Kolina.

Arantzazuri buruzko bertso-sortetan seinatzekoak Arantzazuko historia oro har kontatzen dutenak dira, sarritan oso luzeak. Horietan aurrena 1834-1846 tartekoa da, azken urte horretan Andre Maria berriro Oñatitik Arantzazura prozesioan igo zutenean burutua. Honetara hasten da 11 bertso-sorta:

Oraintxe diradela lareun bat urte
ditxa bat zitzaigula etorri det uste;
hau nola gertatu zan nik esan nahi nuke,
atentziuz zuek entzun zadazute.

Urte batzuk geroagokoa (1854) da Telleriarteko Plazaola izenekoaren bertso sorta famatua, “Gure Ama Birjina / Arantzazukoari” hasten dena. Arrakasta oso handia izan zuten bertsook; maiz argitaratu zituzten bertso-paperetan, eta eurrez kantatu zituzten han eta hemen herritarrek eta erromesek, osorik edo zatika, sarritan buruz ikasita. Arantzazuko artxiboan bertso-sortaren 20 aldaera baino gehiago aurki daiteke, bertso-paper inprimatuetan edo herrietan kantarien ahotatik jasoak. Aldaera luzeenak 22 bertsoak dira. Hasierako seiak ekarriko ditut hona, Luis Villasantek Oñatiko Josefa Ignazia Galdosengandik jasotako aldaerakoak:

1
Gure Ama Birjina
Arantzazukoari,
para behar nizkake
zenbait bertsoberri,
grazia emango balit
hartarako neri,
aditzera emateko
mundu guztiari,
nola presentatu zan
gugana berori.

2
Hirureun da laurogeita
bost urte badira.
Birjina hau zerutikan
gugana etorri da,
leku desiértora
Aloña mendira,
toki hau eskojitziaz
ikaratzen dira,
hau pentsa dezakegu
hala komeni da.

3

Rodrigo Balzategiko
pastoretxo bat zan,
zapatu egun batean
ahuntzen bila joan zan;
iruditu zitzaion
pertsona ote zan.
Pixkanaka bildurrez
arrimatu ere zan
hartxek bilatu zuan
Birjina arantzan.

4

Emakume eder bat
hautxoa besoan,
kanpanila txiki bat
albulan bazuan,
inork behartu gabe
soinu jotzen zuan,
belauniko jarrita
adoratu zuan,
Arantzazu izena
hartxek para zuan.

5

Ikusirik imajina
hain gauza polita,
aspertu ere ezin zan
begira jarrita;
milagrozkoa zala
zion igarrita,
bestek bila ez zezan
hara etorrita,
gordea laga zuan
ostroz estalita.

6
 Aitari esan zion
 joanda etxera,
 nolako imajina
 zitzaion atera.
 Berehala joan ziran
 biak ikustera.
 Hango buelta eginda
 Oñatira ostera,
 nola ikusi zuten
 parte ematera.

Arantzazuko kondaira kantatzeko helburu berarekin beste hainbat bertsoariak ere osatu izan du bere bertso-sorta, Telleriartearen imitazioz edo –gehienetan harena baino luzeagoak–; horietakoak dira: Felipe Arrese Beitia (1881), Patrizio Orkaiztegi (1881), Matias Balerdi (1886), Joan Jose Sarasola “Lexo” (1923), Graziano Anduaga “Gesaltzako aitona” (1946, 1956), Iñaxi Etxabe (1956). Horietako luzeen eta egituratuena da Joan Basurko bertsolariarena, 1956an Arantzazuk eratu zuen literatur lehiaketan irabazle atera zena bertso-gintzaren alorrean.

Bertsozaleak eta bertsolaritzak leku garrantzizkoa izan du literatura arantzuarean. *Arantzazu* aldizkariak, 1921ean sortu zutenetik, eta 2000. urte bitarteko 80 urteetan ia 500 bertso-sorta argitaratu zituen, Arantzazuri buruzkoek gain bestelakoak ere bai, batzuetan bertsoei buruzko azalpen- edo kritika-artikuluaren barruan. Azpimarratzekoa da Basarrik urtetan idatzi zuen “Nere Bordatxotik” saila; baita Luis Villasante eta Julian Alustiza fraideek idatzitako hainbat artikulu mamitsu, bertsolaritzari edo bertsolariari buruz. Bestalde, Villasantek berak argitaratu zituen hiru liburukitan Graziano Anduaga Arantzazu auzoko bertsolari oparoaren bertsoak ere. *Arantzazu* eta santutegiko beste aldizkariaren bitartez ezezik, bestela ere euskal bertsolaritzaren sustatzaile seinatua izan zen Arantzazu XX. mendean, bertan bertso-saioak eratuz eta bertso-jartzaileen lehiaketak antolatuz –horrelako bi 1956an–. Arantzazuko fraideen artean ere landu izan dute bertsolaritzaren XX. mendean, bertsoak jarri edo idaztea gehiago, jendaurrean eta zuzenean kantatzea baino; aipatzekoak dira honako izenok: Frantzisko Arsuaga, Bitoriano Gandiaga –150 bertso-sortatik

gora idatzi eta abestu zituen jendaurrean Gandiagak, oraindik inprimategian argitaratu gabe daudenak-, Nikolas Segurola, Enrike Arozena, Jesus Larrea “Mantxola”, Dionisio Arruti.

3. Arantzazu euskarazko nobelan eta saiakeran

Euskal literaturaren historian lekua izan duten, eta gorago aipatu ditudan “Arantzazuko fraide” idazleak, ia denak, prosistak izan ziren, saiakera eta oratoria generoetan sartzekoak gehienbat –XX. mendera arte itxaron behar dugu euskal fraide olerkariak etorri arte, Antonio Arruti aurrena-. Sermoi generoarena gerorako utziz, bereha esan beharra dago askok uste baino bertanago dagoela Arantzazu XX. mendeko euskarazko prosa literarioan (nobelan eta saiakeran bereziki): idazle, idazgai, nahiz eragile –Arantzazuk antolatutako lehen hiru literatur-lehiaketetan (1886, 1954 eta 1956), euskarazko prosazko lanak ere saritu zituen, horietako batzuk oraindik argitaragabeak-.

Euskarazko saiakeran, antzerkian, narrazioan edota ipuingintzan lau fraide Arantzazuko behintzat aipatzekoak ditugu XX. mendean: Luis Villasante (1920-2000), Salvatore Mitxelena (1919-1965), Bitoriano Gandiaga (1928-2001) eta Felix Bilbao (1932-). Literatur helburu berezirik eduki ez bazuen ere bere saikaera-liburuetan Villasantek, garaiko bostgarren idazle hoberentzat aukeratu zuten euskal idazleek 1977an, Txillardegik, K. Mitxelena, J. Azurmendi eta Arestiren ondoren (ik. Torrealdai, Joan Mari, *Euskal idazleak gaur*, Jakin-Arantzazu, 1977, 338. or.). S. Mitxelena eta B. Gandiaga poetak geroago ekarriko ditut berariaz, baina bata nahiz bestea azpimarratzekoak dira prosista bezala ere: Antzerki- eta saiakera-idazle, aurrena (*Unamuno eta Abendats*), narrazio laburren autore batez ere, bigarrena (*Bitoriano Gandiaga, Hitz lauz idazten*, [Sutondoa sorta], Labayru Ikastegia, Bilbao, 2006). F. Bilbaoren *Ipuin-barreka* liburuak arrakasta handia izan du, eta 1959an lehenbizikoz argitaratu zutenetik bestelako edizio bat baino gehiago eduki du.

Euskal nobelagilerik ez dugu Arantzazuko fraidetan; hala ere, euskarazko nobela “modernoa” nahikoa presente dago Arantzazu, hasieratik bertatik. Txomin Agirrerren *Garoa* (1907tik aurrera RIEV-en atalka eta 1912an liburu moduan argitaratua) Arantzazuko santutegiaren inguruan dago girotuta neurri handi batez: Joanes protagonista Urbiako artzaina da, larunbatero bere Uribarriko baserrira jaisten eta igandean berriro mendira igotzen dena, bien tartean dagoen

Arantzazun meza entzun ondoren. Nobela kokatzen den baserriaren Zabaleta izenaren azpian Baltzategi izeneko baserria ikusi uste du L. Villasantek, Arantzazuko Andre Mariaren irudia aurkitu zuen Errodrigo mutilarena, hain zuzen ere. Arantzazuko Amaren irudia dute nobelako Zabaleta baserrian, eta berari egiten diote otoitz. Bere literatur ondareztat dauka *Garoa* Arantzazuk, eta horren hirugarren argitalpena (1956) eta laugarrena (1966) santutegiko argitaletxeak ditu eginak, K. Iturria eta L. Villasante bertako fraideen hitzaurre banarekin. Bestelakoa da Azkueren *Ardi galdua* nobela (1918); ez dago Arantzazu inguruan kokatua, baina azken hiru kapituluak Arantzazuko fraide misiolarien inguruan doaz, eta azken biak Gabriel Batiz fraide misiolariaren eta Leaburuko Olazarreta parrokoaren elkarrentzako gutun banak osatzen dute; Olazarretak bere lagunari Arantzazura bisitan joateko duen asmoaren berri emanez bukatzen da nobela, 137. salmoa Arantzazuri egokituz: “Zutaz ahaz-tu banendi...”.

XXI. mendean sartuta, hiru prosista aipatu nahi nituzke, gaurko euskal literaturaren punta-puntan daudenak, eta noizbait Arantzazu aukeratu nahi izan dutenak: a) kantagai –Bernardo Atxaga: “Francisco”¹, b) gogoetagai –Joxe Azurmendi: *Azken egunak Gandiagarekin*², c) edo nobelaren kokagune –Joan Mari Irigoien: *Orbetarrak*, 3. tomoa³. Mariano Errastiren *Arantzazu berria bidean gora* bidai kontakizun lirikoa ere horien artean jartzekoa iruditzen zait, zuzenean gaztelaniaz idatzia, baina euskarazko itzulpena lagun argitaratu zuena.⁴

4. Euskarazko oratoria

Oratoria edo erretorikaren literatur generoa errebindikatu nahi dut hemen, Arantzazuko literatur tradizioan horrek izan duen garrantzia eta pisua azpimarratuz. Euskal literaturaren historia-liburuen hutsuneetako bat nabarmentzera narama honek. Demostenesek lite-

[1] *Asisko Frantziskoren eta Lagunen Loretxoak* edizio berriaren aurkezpen poetikoari Atxagak ipinitako titulua (Oñati: Arantzazu E.F., 2003, 13-15 or.).

[2] Azurmendi, Joxe, *Azken egunak Gandiagarekin*, Donostia: Elkar, 2009.

[3] Irigoien, Joan Mari, *Nor bere bidean* [Orbetarrak, III]. Donostia: Elkar, 2010.

[4] Gaztelaniazko jatorrizkoa: *Subida al nuevo Arantzazu*, Oñati: Arantzazu E. F., 2008. Patxi Ezkiagaren *Oteiza. Profetaren 14 hitz* poema-liburua ere (2011) ezin aipatu gabe utzi, Arantzazuko “apostoluen” erreferentzia zuzenekoa dakarkigunez.

ratura grekoaren eta Zizeronek literatura latinoaren historian leku seinalatua bete ohi dute; euskal literaturaren historialariek, alderantziz, ez diote lekurik eman izan euskarazko oratoriari, batez ere erlijiozko sermoietan landutakoari.

Arantzazuko fraideak, ordea, idazle baino lehenago edo idazle izatearekin batera, predikariak izan dira, Hego Euskal Herri osoko herrietan jardunak. P. A. Añibarrok, adibidez, bere liburuengatik du lekua euskal literaturaren historian; baina idazle baino areago predikaria izan zen; eta 700 inguru sermoi utzi zituen idatzia, Arantzazuko artxiboan ikus daitezkeenak, eta, denak batean jarrita, argitaraturiko liburuen testu-masa baino handiagoa osatuko luketenak seguruenik.

Ukatu ezinezkoa da euskarazko oratoria erlijiozkoaren garrantzia euskararen eta euskal literaturaren historian, beraren bolumenagatik besterik ez bada ere. Aipatua dut Nagore Etxebarriaren *Euskarazko sermoi eta antzeko eskuizkribuen katalogoa* (1.060 orrialde)⁵. Katalogoko sermoi gehien-gehienak XIX. mendekoak dira, baina askotxo dira XVIII. mendekoak ere⁶. Testuotako hainbaten originaltasuna eta balio literarioa eskasa edo eztabaidagarria izango bada ere, euskarazko genero oratorioak oro har leku eta azterketa duinagorik mereziko luke Euskal Literaturaren historietan. Añibarrori buruz gorago esandakoaren antzekorik esan daiteke XVIII-XIX mendeetako Euskal Literaturaren historian beren idatziengatik lekua irabazia duten beste frantziskotar idazle-sermolari zenbaiti buruz ere; hala nola: J. M. Zabala (1777-1840: 117 sermoi Etxebarriaren katalogoan), Joan Antonio Mogel (1745-1778: 56 sermoi katalogo berean), Frantzisko Palacios oñatiarra, Zarauzko Kolegioko misiolari ospetsua (1727-1804: 93 sermoi Etxebarriaren katalogoan), Jose Kerejazu oñatiarra, Zarauzko Kolegioan bizi eta jardun izana hori ere (1776-1837: 73 sermoi), Joan Ignazio Astigarraga basauritarra eta Zarauzko misiolaria bera ere (1783-1854: 90 bat sermoi katalogoan), Jose Olazaran oñatiarra eta Arantzazuko eta Zarauzko Kolegioko sermolari oparoa (1788-1854: 323 sermoi katalogoan). Kolegioa de-

[5] *Euskarazko sermoi eta antzeko eskuizkribuen katalogoa* (XVIII-XX), Oñati, Arantzazu E. F., 2005 [30 bat orrialde sermolarien biografiek, Zelestino Solagurenek idatziek, betetzen dituzte: "Biografiak"; Katalogoaren autorearen sarrera metodologiko eta estatistiko mamitsuak hartzen ditu beste 60 bat orrialde].

[6] Dena dela, uste izatekoa da, XIX. mendeko komentuen hustualdi nahasietan eta fraideen esklaustrazio behartuetan horien sermoi-bilduma hainbat galdu izango zela.

sagertu ondoren, Frantziskotar probintzia berreraikiko euskal sermolari berri batzuek ere aipamena merezi dute, gehienak beren testuak idatzita utzi zituztenak: Jose Antonio Uriarte (1812-1869, idazle, itzultzaile eta olerki-biltzaile ere bai), Kristobal Linaza (1806-1866), Joan Jose Salazar (1807-1882), Frantzisko Arrillaga (1858-1925), Pedro Migel Balenzategi (1805-1875), Gabriel Naberan (1852-1893), Jose Maria Azkue (1969-1938); fraide predikari bereziki entzutetsua eta bilatua izan zen XIX-XX mendeen tartean Daniel Baertel durangarra (1854-1922): Euskal Lore-jokoetako bi sermoi ospetsu argitaratu zizkioten; beste batzuk argitaratu gabe utzi zituen.

Horien eta beste hainbaten sermoi-sorta katalogatuen literatur eta hizkuntza balioak aztergarri eta aztertzekotzat jotzen ditu Nagore Etxebarriak. Zorionez, horietako biren testuak behintzat argitaratuak dituzte, azken urteotan: Joan Mateo Zabalarenak (2 tomo), L. Villasantek edizio kritikoa emanak (1996), eta berrikiago Joan Ignazio Astigarragarenak, Nagore Etxebarria eta Ainara Apraizek emanak (2007)⁷; beste hainbaten azterketak asmotan edo proiektutan daude oraindik.

Etxebarriaren katalogoan ageri ez diren XX. mendeko beste euskal sermolari ospetsu batzuk ere izendatu eta azpimarratzekoak dira Arantzazuko fraidetan, erretorika-artean goi-mailakoak, idazle finak izateaz gain: Demetrio Garmendia (1908-1999), Eujenio Agirretxe (1920-2005), Julian Alustiza (1913-2005), etab.

5. Arantzazuko “kanta berriak”

Arantzazu berreraiki ondorengo 1881etik 2000. urtera arteko santutegiko kantagintzari buruz ari naiz. “Arantzazuko kanta berriak” deitzen ditut antzinako bertako balada herritarren, “kanta zaharrak” deitzen, aurrez aurre. Hauek anonimoak diren bezala, eta herritarrek ahoz aho transmitituak, kanta berriek autore-izen ezaguna dute gehienetan. Arantzazuko fraideen korua lagun, oso ugaria

[7] *Aita Juan Mateo Zabalaren sermoiak*, Bilbao: Euskaltzaindia, 1996; *Juan Ignazio Astigarraga (1783-1854). Sermoitegia. XVIII eta XIX. mendeetako euskal oratoria sakratua* [Jarein, 6], Labayru Ikastegia, Bilbao, 2007. Zabalaren sermoien literatur balioa ondo aitortua dute adituek. Horretarako “merituak ez ditu falta” Astigarragak ere, Adolfo Arejitak aipaturiko edizioaren aurkezpenean (14. or.) dioenez.

izan da hango kanta-sorkuntza –testu eta musika–, bertako fraideena nahiz kanpoko Arantzazu-zaleena.

Hemen berezikiago hari naiz Arantzazu bera (Andre Maria, erromesak, fraideak, artea, izadia) kantatzen duten abestiez. Bestalde, euskal literatura arantzuarrak dihardugunez, ez dagokigu hemen kanten musika (doinuak eta harmonizazioak) aztertzea eta musikari berri ematea eta horien piezen balioa epaitzea; bai, ordea, euskarazko abesti-hitzen eta kantatzeko testuen (olerkien, bertsoen) berri ematea. Olerkari eta bertso-jartzaile askok hartu dute parte eginkizunean. Badira poeta-musikari izan diren fraideak (Jose Arrue, Salvatore Mitxelena, Ignazio Omaetxebarria), baina gehienetan olerkari eta musikari bikoteak elkartu izan dira Arantzazuko kantak osatzeko: Jose Ignazio Arana + Modesto Letamendia edo Felipe Gorriti, Felipe Arrese Beitia + Modesto Letamendia, + Polikarpo Iraizoz edo Jose Maria Sanz Aldaz + Aita Donostia, Nemesio Etxaniz + Aita Donostia, Ignazio Omaetxebarria + Leonardo Zelaia, Salvatore Mitxelena + Jose Natividad Garmendia, Bitoriano Gandiaga + Pello Zabala, Iñaki Beristain + Pello Zabala.

150etik gora kontatu ditut Arantzazuko “kanta berrien” testuak –pieza musikalak gehiago dira, jakina, testu beraren gainean sorturiko doinu eta harmonizazio ezberdinak kontuan hartuz gero–. Horietako batzuk literatur balio eskasekoak dira, baina asko dira poeta eta idazle seinalatuen eskutik irtenak; hona horrelakoen izenen batzuk, euskal literaturan oso ezagunak: Patrizio Orkaiztegi, Toribio Alzaga, Antonio Arruti, Txomin Agirre, Resurrección Maria Azkue, Manuel Lekuona, Luis Eleizalde, Raimundo Renteria, Pedro Migel Urruzono, Romualdo Galdos, Jean Diharce “Iratzeder”, Gabriel Aresti, Bitoriano Gandiaga, etab.

Arantzazuko abesti-testuen idazle-poetetan guztiz gailen Salvatore Mitxelena ageri zaigu. Beraren obra poetiko nagusia, *Arantzazu. Euskal Poema* (1949) abesteko idatzita dago ia osorik: sarritan iradoki zituen autoreak berak doinu herritarrak atal bakoitzerako; bertatik atera zituen geroago prestatu zuen *Ogei kanta Arantzazuko* liburukako kantak, testu eta doinu. Gainera hainbat musikari inspiratu zen Mitxelenak idatzitako olerkietan, kanta berriak sortzeko edota berak ipinitako doinuak harmonizatzeko.

6. Arantzazu kantatzen duten olerkiak

Laurehun (400) bat euskarazko olerki argitarau zituen *Arantzazu* aldizkariak XX. mendeko bere 78 urteetan, 2000. urtera arte; horietako gehienak bigarren partean, mendearen bigarren erdian: 285. Urte horietan S. Mitxelenarenak eta B. Gandiagarenak argitaratu izan ditu bereziki eurrez: hurrenez hurren, 50 eta 60 bat aldiz ageri dira horien olerkiak, inoiz errepikatuta ere bai; horiekin batera, ordea, beste euskal poeta askoren izenak ere aurki ditzakegu mende erdi horretan: berrogei autoretik gora dira, beren olerkiren bat, sarritan bat baino gehiago, *Arantzazu* aldizkariaren orrietan argitaratuta “ikusit” dutenak –batzuk sinatu gabe edo ezizenez sinatuta daude–. Hona poeta-izen horietako batzuk, abizenen arabera alfabetoz ordenatuta: Agirre, Jose Maria “Lizardi” – Agirre, Domingo – Albizu, Balendin – Altzo, Diego – Alustiza, Julian – Andonegi, Ziriako – Aresti, Gabriel – Arrese, Emeterio – Arrue, Jose – Arruti, Antonio – Artola, Fernando “Bordari” – Artze, Joxean – Aurre-Apraiz, Balendin – Azkue, Eusebio – Azurmendi, Joxe – Azurmendi, Xabier – Balenziaga, Ramon – Berasaluze, Sabin – Beristain, Iñaki – Beronika, Sor Maria – Bilbao, Zesareo – Bustinza, Ebaristo “Kirikiño” – Camara, Helder – Diharce, Jean “Iratzeder” – Elustondo, Jose Agustin – Erdozaintzi, Manex – Esnaola, Anastasio – Etxaniz, Nemesio “Amillaitz” – Garmendia, Demetrio “Antzi” – Gezteluzar, Aita – Intxausti, Joseba – Irigoien, Alfonso – Iztueta – Jauregi, Luis “Jautarkol” – Lasa, Anaia Martin – Urkiaga, Esteban “Lauaxeta” – Lekuona, Manuel – Lertxundi, Gabriel – Manterola, Gabirel – Markue – Olaberria, Ildefonso – Omaetxebarria, Ignazio “Ariztondo” – Ormaetxea, Nikolas “Orixe” – Ormazabal Sagarzazu, Klaudio “Satarka” – Tauer, Norbert – Urruzolo, Estanislao – Urruzuno, Pedro – Zabala, Joan Mateo – Zabaleta, Pedro Martin – Garmendia, Joan “Zeleta” – Zugasti, Anizeto. 52 izenotatik 15 dira Arantzazuko fraideak. Olerkari horietako hainbatek Arantzazu bera hartu izan du kantagai (Andre Maria, santutegia, artea, lurraldea); 1945etik 2000 bitartean berrogeitik gora.

1881 hasitako Arantzazuko garai modernoan bada hainbat euskal olerkari, *Arantzazu* aldizkariako zerrendan nahiz Arantzazuko kanta berrien testugileen artean ageri ala ez, bere kantaren bat edo gehiago, bestelako aldizkari edo liburutan argitaratu duenik –edo Arantzazuko artxiboan argitaratu gabe daukanik–, Arantzazu bera gaitzat hartuta: Aipatuak ditudan J. I. Arana, F. Arrese Beitia, P.

Orkaiztegi eta bestez gain, hona orain arte agertu ez diren izenetako batzuk: Antonio Arzak, Pio Mortara, Rosario Artola, Viktor Garitaindia, Karmelo Etxegarai, Emeterio Arrese, Aingeru Madariaga, Jokin Zaitegi, Telesforo Monzon, Maria Paz Ziganda, Luis Mari Muxika, Lukas Dorronsoro, Etienne Salaverry “So egilea”, Pedro Anasagasti.

7. Arantzazu I. eta II. Euskal Pizkundetan

Hirugarren atalean emango dudan olerkien antologiatxoan bi gairaitan banatu dut: Euskal Pizkundera izendatu izan duten garaikoa (1876-1936) eta neure aldetik “Bigarren Euskal Pizkundera” deituko nukeen garaikoa (1949-1950tik aurrerakoa). Kontu handikoa da ezagutzea Arantzazuk eta literatura arantzazuarrek bi aldiotan izan duen lekua eta eragina nolakoa izan den ezagutzea. Horretaz, bada, datu historikoren eta lehen gogetaren batzuk.

Aurretik, ordea, aipamen berezia merezi du hemen Jose Antonio Uriarte frantziskotarraren “Poesía bascongada” liburuak, non bizkaierazko testu poetikoen bilduma zabala eskaini baitzigun, Joan Antonio Mogeleen alegietatik hasi eta Eusebio Azkueren olerkietaraino; hamairu urtez (1856-1869) saiatu zen horrelako testuak biltzen. Euskal predikari eta itzultzaile trebea izateaz gain, bazen literaturzale fina ere. (Ik. *Poesía bascongada. Dialecto vizcaino* [Jon Kortazar eta Miren Billelabeitia, edit.], Bizkaiko Foru Aldundia, 1987).

1878tik aurrera hasi zen Arantzazuren aro modernoko benetako susperraldi espiritual, sozial eta kultural adierazgarria: musikala eta literarioa barne, Euskal Pizkunderarekin bateratsu –1876an ipini ohi dute gehienek horren hasiera, beste batzuek nahiago badute ere 1851era aurreratu, Iparraldean lore-jokoak hasi zirenekora, alegia-. Aipamenik merezi du Arantzazuko fraideek Lore-joko haietan izandako partaidetzak, bereziki 1879tik aurrera Hegoaldean ere ospatzen hasi zirenetik; baina ikuspegi zabalagotik aztertu nahi dut hemen Arantzazuren partaidetza lehen Pizkunde horretan.

Esan daiteke, 1881-1886 bitarteko bosturtekoan Arantzazun gertaturiko mugimendu literario eta musikalak, Euskal Pizkundearen barruan erreferentziazko leku bihurtu zuela santutegia. Andre Mariaren koroazioaren kariaz (1886) antolatu zuen Arantzazuk bere lehen literatur eta musika-lehiaketa, ordurako aski klasikoak bihurtuak zi-

ren Lore-jokoetako lehiaketen antzera edo. F. Arrese Beitiak irabazi zuen lehen saria, eta Karmelo Etxegaraik aipamen berezia. Antonio Arzakek “Patxi ta Kontxexi” ipuina (=leyenda), Arantzazun kokatua, eta 1883ko Donostiako Lore-Jokoetan aipamen berezia merezi izan zuena argitaratua zuen 1884an. Egia da, hala ere, Pizkundearen lehen partean (1878-1900), eta garaiko euskal Lore-jokoetan, adibidez, ia ezereza dela fraideen beraien partaidetza literarioa; baina horietako protagonista zenbaitek harreman estua izan zuen Arantzazurekin: J. I. Arana, F. Arrese Beitia, Antonio Arzak idazleek, besteak beste. Gainera, literatur lehiaketetan fraide lehiakiderik ez, baina aipatzekoa da Daniel Baertel predikariaren sona Durangoko eta Zumaiako Lore-jokoetan, sermoilari ofizial eta euskararen apologista sutsu bezala.

Besterik da XX. mendean, non orduko mugimentu kultural (beziki musikal eta literarioan) zuzenean parte bizia hartzen baitu Arantzazuko fraide ez gutxik, euskal literaturaren alorrean: Antonio Arruti poetarekin hasita –sari bat baino gehiago irabazi zuen Lore-jokoetan–, Jose Arrue poeta eta musikaria, Jose Adrian Lizarralde historialaria eta Arantzazuko kanta zaharren biltzailea, eta I. Euskal Pizkundearen amaierara iristean, Ignazio Omaetxebarria idazle poli-fazetikoa.

II. Euskal Pizkundearen lehen seinalea, beziki literaturari dago-kiona, Frankismoak ezarritako agorraldia igaro ondorengo, Arantzazun gertatzen da (1949), S. Mitxelenaren *Arantzazu. Euskal Poema* obrarekin –bi urte geroago etorriko zen autore beraren *Ama-Se-meak Arantzazuko kondairan*–. Arantzazuko eliza berriaren eraikuntzaren eta bertako arte-mugimenduaren hasierarekin batera dator, etorri ere. 1950.eneko lehen urteetako Arantzazu barruko, batez ere bertako ikasle gazteen arteko mugimendu literario-musikala, azterketa sakonagoaren zain dagoena, oso bizia eta ugaria izan zen. 1950.eko ondorengo urteetan, berriro ere errefentzia nagusi bihurtuko zen Arantzazu, euskararen eta euskal literaturaren susperkudean: Euskal literatur sariketa (1954), Euskaltzaleen biltzarra, Euskaltzaindiak antolatua (1956), *Jakin* aldizkariaren sorrera (1956), musika- eta literatur lehiaketa (1956), urte bereko bertso-sorten sariketa berezia. Ondoren, 1961ean etorriko zen Luis Villasanteren *Historia de la Literatura Vasca*, Luis Mitxelenarenarekin bateratsu. Eta batez ere Bitoriano Gandiaga agertu zen bere *Elorri* poema-liburuarekin (1962): Ordutik aurrera Arantzazu literarioaren testigu nagusi bihur-

tuko zen Gandiaga, 2001ean hil zen arte, haren emaitza poetikoa inguratzen duten beste fraide euskal idazleak (prosistak eta poetak), bertsolariak, musikariak eta predikariak ahaztu gabe: gorago aipatutakoak eta besterik.

III. EUSKAL OLERKARIAK, ARANTZAZUREN KANTARI

Esanda utzi dudanez, 1834an Arantzazu erre zuten aurreko euskal literaturaren arrastorik ez zaigu geratu, balada herritarrak kenduta. Santutegi eta komentua kixkalduak berreraiki ondorengo aro modernokoa da, beraz, Arantzazuri buruzko euskal olerkigintza osoa. 1881ean hasten da, hain zuzen, Arantzazuri buruzko poesiaren historia, askoz lehenago Ameriketatik etorri zaizkigun bi olerki elebidunak kenduta, oso interesgarriak, bestalde: Sor Juana Inés de la Cruz poetisa euskal-mexikarrarena, batetik, Jose Manterolak “Cántico a la Virgen de Aránzazu” izendatu zuena, eta Perutik bestea, Juan de Ayllón-ek Arantzazuko Andre Mariari buruz idatzitako gaztelaniatzko bere liburuan sartu zuen olerki laburra –“quartetos”–, “Si munduan penaric, / ai pastor Aransazuco” hasten dena.

Hona, beraz, epez epe, eta bi Euskal Pizkundeetan sailkatuta, Aro modernoko zenbait euskal olerkariren testigutza, Arantzazu kantatzen duena.

A) Lehen Euskal Pizkundera

1. 1881-1900

Felipe Arrese Beitia. Otxandioko “santuginak” eta poetak atxikimendu handia izan zion Arantzazuri. San Frantzisko Asiskoaren irudia egin zuen bertarako, oraindik ere Arantzazuko patioan ikus daitekeena. Arantzazuko kondaira bertotan kontatzeaz gain –*Ama Virginiña Arantzazu-coaren condaira zortzico aundietan*, 47 bertso–, zazpi olerki edo bertso-sorta eskaini zizkion Arantzazuri –horietako zenbaiten jatorrizko eskuizkribuak santutegiko artxiboan daude–; guztietan ezagunena, *Agur, agur, agur, Maria*, Modesto Letamendiak musikatuta, Arantzazuko kanta klasiko bihurtua. 1886ko Arantzazuko literatur lehiaketan lehen saria irabazi zuen “Ganboa eta Oñez. Artzain koplak” eta “Kantabriako Larrosea” poemekin –Gurutziltza-

tuaren koadroa saritzat-. Bigarrena *Euskal-Erria* aldizkariak argitaratu zuen aurrenik; 1933an Jaungoiko-zale irarkolak Arrese-Beitiaren *Olerkiak* argitaratu zituen, eta tartean hau ere bai. 26 ahapaldikoa da poema; aurreneko zortziak ekarri ditut hona, jatorrizkotik zuzenean hartuta, eta ortografia eguneratuta.

Kantabriako larrosea (1886)

Arantzazuko Izar txit eder
errainutsua,
Zeru goietan Jaunaren urren
zagozana,
barkatu idazu lira motel hau
gaur azarturik
jasoten badot zure leku goi
horretara.

Bedeinkatua, oh Euskal Herri,
berdez jantzia,
zergaitik dozun Bitarteko bat
hain *ahaltsua*,
zein dan zeruko Erregin eder,
Ama maitati,
arantz artean larrosa gisan
agertua.
iOh loren lora! nire kantu hau
arren amorez
ontzat hartuizu abegi argi,
eta txeraz,
hobeagorik moldau, ipini,
ta atondurik,
dagotzun eran kantau daizudan
duin ezpanaz.

Euskal Herriak, zor jatzun legez,
jaso zaizala,
bera daukazu zeure oinetan
ahuspazturik,
berak zuregan lau gizalditan
ikusitako
handitasunak alabetako
ixoturik.

Berak kantau bei nire lekuan
Ama maitea,
berak hots begi, berak deihadar,
berak ulu,
berberak dei, ta gaur iragarri
alde denetan,
zelako dontsu hemen garean
zuregaz gu.

Berak jarriko deutsu izen bat
hain egokia,
deiturik zuri Kantabriako
Larrosea,
zeren zorean lora guztien
lora erregin,
zeren jartoki hautu zenduan
arantzea.

Anbotok pozez ikusten zaitu
Lora ederra,
Gorbeiak barrez hartuten deutsu
gaur usaina,
Aitzgorri dago harro burua
zarden dabela,
gerizpetuten Euskal Herriko
Erregina.

Alkarren lehian gure mendiak
jasoten dabez
euren buruak, zuri begiak
ezarteko,
bertako artzain bertsolariak
egun gozo hau
dauke kantuan Ama zeurorri
eskinteko

Jose Ignazio Arana. Azkoitiarra. Mutikotan Arantzazun ikasi zuen bertako Latinitate-eskolan. Jesuitetan sartu, apaiz-ikasketak egin eta apaiztu egin zen. 1881-1886 urteetako Arantzazuko gertakari eta mugimendu literario-musikaletan protagonista izan zen, hango nagusi zen Jose Epelderen –azkoitiarra berau ere– adiskidea ere bazeenez. Arana da “Arantzazuko Ama Birjina” kanta hain ezagunaren testuaren autorea –doinua M. Letamendiarena–, baita “Agur, Jesusen Ama” Arantzazuko erromesek abestu izan dutenaren kantarena ere –doinua Felipe Gorritirena–. Horiez gain beste bi kanta-testu bederen idatzi zituen Arantzazurako: “Agur Ama Dontzeila / Arantzazukoa” eta “iAgur, Arantzazuko / Arrosa, Maria” hasten direnak.

Bestalde “Aloñapeko agerkera” bertso-sorta argitaratu zuen *Euskal-Erria* aldizkarian (1886-XV, 117-118 or.), non bere erara Andre Mariaren irudiaren “agertzearen” inguruko gorabeherak abesten baititu, kanta zaharretako gaiak bilduz. Hamar ahapaldiko kanta hone-tako batzuk ekarri ditut hona:

Aloñapeko agerkera (1886)

Badatorkizu; horra non dezun:
arantza baten gainian
lora guzien lora nausia
Zeruko Erregina aurrian.
Ahuspeztu zaite; agur eiozu:
ta Oñatira jaistian,
herritar danai esan zaiezu
igotzeko arin batian.

Esan zaiezu, etorri zaizten
neke, lehorte, gaizkiak,
errez kenduko dituela, bai,
Ama Birjina Mariak;
berok benetan bihotz-damutuz
ontzen badira guziak,
haren Seme Jaun Jaungoikoarekin
eginik oso bakiak.

* * *

Hitzaldi hoiek aitu orduko
bere bihotza suturik,
Baltzategiko artzain gaztea
abiatzen da pozturik;
Oñatirako bide-aldera,
ta asmo betean sarturik
mendiratzeko herri guztia,
bere ondoren goiturik.

Aloña atzeko gertakizun hau
oñatiarrak aitzean,
indartsuenak hasitzen dira
gogoz mendira nahian;
Errodrigori jarraiturikan
basamortuko bidean,
alai dijoaz basorik baso
txara ta sasi artean.

“iHara, diote, harriturikan,
hara, elorri arantza!!
Hara gainean erdi-erdian
Birjin Amaren ekantza;
ezkila dago besangatikan
zintzilika ta balantza;
besoetako Jesusek ere,
Birjinarena du antza!!...”

Egiten dute estalpetxo bat,
kantarik salbe gozoak;
alkar aiturik, ustez ederki,
hartzen dituzte asmoak,
eramateko Ama Birjina
utzita harkaizte basoak;
baina bestera izandu ziran
Birjin beraren gogoak.

Han gelditzen da, mirari handiz
adirazirik danori,
eliz haundi bat jasorik hantxe
Jainko Jesusen Amari,
nahiko zuela kristau leialak
erregutzea berari,
graziak handik isuritzeko
Euskal Herrira ugari.

Hara ordutik harkaitz artean
agerkeraren lekua,
zeruko zelai baratza eta
lorategitzat sortua:
han altxaturik San Frantziskoren
Semedi eder santua,
ai [ari] da zabaltzen bertute danen
usai, lora ta frutua...

Antonio Arzak. *Euskal-Erria* aldizkariaren zuzendaritza hartu zuen, Jose Manterola hiltzean (1884); kultur eragile eraginkorra izan zen eta Donostiako udal liburutegiko zuzendaria. Olerki asko argitaratu zuen, batez ere *Euskal-Erria* aldizkarian. Beraren *Patxi eta Kontxesi* “leiendak” ohorezko aipamena merezi izan zuen 1883ko Donostiako Euskal Lore-jokoetan; bi neska-mutilen arteko ezkontzaren eta bizitzaren idilioa kontatzen du bertan, gehienbat Arantzazura egindako erromesaldian gauzatua. Gainera honako olerki hau argitaratu zuen aipaturiko aldizkarian, Arantzazuko Andre Mariaren ko-roazioaren kariaz (1886-XIV, 537. or.) –urte batzuk geroago gaztelaniara itzulita argitaratu zuen Pio Mortarak, aldizkari berean.

Arantzazuko Ama laztana (1886)

Eri dagoen baten gela tristean,
 arrats luzean, han... ixiltasunean!
 Argi txiki bat doi-doi dago pizturik,
 bere errainuz zure itxura inguraturik.
 Hala berean, Ama, nik, euskalduna,
 ikusten det gaur zure Arantz kutuna,
 mendi tartetik nere euskal lurrean
 ilargia gauean ateratzean.
 "Senda nazazu, arren! -dio eriak-.
 Salba nazazu!". Eta... bere aurpegiak
 bilatzen du zurea, Ama laztana!
 Hau da nere esana, -o Erregina!
 Ta ez bagera Zu koroitzeko dina.
 barkaturikan igo, igo zugana!

Karmelo Etxegarai. 1886ko Arantzazuko literatur lehiaketan bigarren saria jaso zuen Karmelo Etxegaraik euskarazko olerkian, hona ekarri dudana poema honexekin, hain zuzen -21 urte zituen orduan-. Arantzazuko artxiboan aurki daiteke horren jatorrizko eskuizkribua, autoreak komentuko nagusi Jose Ignazio Egiari idatzitako gutun eta guzti, non horren iradokizunari erantzunez nonbait, lehiaketan parte hartuko zuela baieztatzen baitzion Etxegaraik. Hogei ahapaldiko olerki luzea da; hemen lehen bederatziak bakarrik jaso ditut.

Ama Birjina Arantzazukoari (1886)

Ekaitz gogorra igarotzean
 datorren haize gozoak,
 sortitz guztian zabaltzen ditu
 atsegin mirarizkoak:
 jasotzen ditu lirain ta lerdan
 arbol makurtutakoak,
 eta kantatzen jartzen sasia
 txori bildurri gaixoak.

Gaur ilunaren ondorendikan
datorren egunsentia,
argiz ta lorez apaindurikan
bere kopeta txuria,
iBai dala benaz zelaien eta
mendien edergarria!
iBai datorrela doaiz betea,
dena jarririk alaia!

Ekaitz ondoko haize gozoa
baino txit gozoagoa,
egunsentia doai denakin
baino pozgarriagoa,
mendi horretan agertu zinan
Birjin Arantzazukoa,
izandu zedin Aloña aldea
beti zorionekoa.

iZer egun triste saminak ziran
euskaldunentzat orduan!
Gerra gogorra gizon guztiak
iAi! zerabiltzen buruan,
gorroto txarra bihotzean, ta
ezpat zorrotza eskuan:
Zirudien iai! maitetasuna
hil zala bere barruan.

iTriste zegoen Euskal Herria!
Anai-odolez bustirik
ikusten ziran mendi guztiak,
iturri denak gorririk:
gutxitan hemen ikusi izan da
ekaitz bat gogorragorik,
gutxitan gaurik euskal lurrean
hura zan bezin ilunik.

Lur lehortuak udan eskatzen
 duen bezela euria,
 Euskal Herriak eskatzen zuen
 bake txit maitagarria:
 eskatzen zuen gau ilun hartan
 Eguzkiaren argia,
 urraturikan aldendu zedin
 hodei beltz izugarria.

Zu izan zinan ¡Zu! bakearen
 ekarle bedeinkatua:
 zu, gau iluna mendetu zuen
 argi distizarizkua:
 zu, Euskaldunen Ama gozoa,
 bere laguntza osua,
 berak zituzten nahigabe denak
 atsegin bihurtakua [sic].

Nola zimeltzen doan lore bat
 altxatutzen dan ederrik,
 egunsentian eroritzen da
ihintz pozgarriak bustirik,
 hala jaiki zan Euskal Herria
 atsegin gozoz beterik,
 zu ikustean bere lurrean
 nahigabe denak harturik.

Gorroto txarrak bukatu ziran;
 nagusitu zan bakea,
 Zeruko doai aingeruzkoa,
 onarentzako gordea;
 bazter denetan pozaren pozez
 kantuz zegola jendea:
 “Bedeinkatua izan dedila
 Arantzako ama maitea”.

Pio Maria Mortara (1851-1940). Bolonian jaio zen. Italiatik etorrita, euskara ondo ikasi eta euskaldun sutsu bihurtu zen. Agustindar laterandarra izanik, Oñatin bizi izan zen. Arantzazu maite zuen, eta Andre Mariaren koroazioko bederatziurrenean sermoietako bat egitea egokitu zitzaion. Bi olerki behintzat eskaini zizkion Arantzazuri; hemengo hau *Euskal-Erria* aldizkarian argitaratu zuen (1888-XIX, 178. or.).

Arantzazuko Ama Birjinari (1888)

Agur Arantzazuko
Ama Erregina,
euskaldunen Andrea
poz eta atsegina.

Euskaldunen artean
Maria jarririk,
euskaldun denak daude
zuri eskeindurik.

Euskaldunak dirade
zure jauregia,
zure koroi ederra
ta euren fedia.

Euskaldunak badaude
zure inguruan,
haitz gogorak bezela
beti betikuan

Haitz gogorak bezela
dira Euskaldunak,
euren etsai guztiak
garaitu ezinak.

Betoz haize, euriak,
turmoiak orruka,
euskaldunak ez dira
izango beldurka.

¿Baina nola, Maria,
arantzan zaude Zu?...
¡A! zurekin, Andrea,
arantzan gaude gu...

Jaungoikoaren etsaiak
eleiza estuturik,
gure ariman dago
arantza josirik!

Arantzazun baziran
sugarrek piztutzen,
ta zure jauregia
oso erre zuten.

Gelditu zan bakarrik
¡Gauz miragarria!
Zure imajin ederra
ez irazekia.

Arantzazun, Maria,
zu maite izanik,
euskaldunak galduko
ez dute federik.

2. 1900-1936

Rosario Artola (1869-1950). Donostiako bertsolari eta poetisa honek hainbat sari irabazi zuen bere bertsoekin Euskal Lore-jokoetan. Hona dakargun bertso-sorta hau Oñatiko Lore-jokoetan aurkeztu zuen (1902), eta ohorezko aipamena merezi izan zuen. Urte berean argitaratu zituen *Euskal-Erria* (1992-XLVII, 310. or.) eta *Ibaizabal* (1902, 1 urtea, 44. zenb., 1-2 or.) aldizkarietan, gerora bertso-paperetan ere zabaldu zituen: 1903. urteko horietako bi ezberdin badaude Arantzazuko artxiboan. Hamar bertsoeko sorta laburturik dator hona. Azkenaurreko bertsoa bere horretan sartu zuen S. Mitxelena bere *Arantzazu. Euskal Poema* liburuan (1949, 192. or.).

Arantzazuko Ama Birjinari (1902)

Arantzazuko Ama
Maria Birjina,
zeruko aingerutxo
danen erregina;
zu goitutzen egingo
det nik *abalegina*,
nahiz ez izan zuretzat
nere luma dina.

* * *

Artzai Rogrigotxori
arantza ganian,
azaldu izan zinan
txit zori onian;
iZeruko erregina
haur baten aurrian,
haren inozentzia
zer maite zenduan!

Oñate inguruan
hau baitzan gertatu,
zure semetxoakin
zinana agertu;
Euskal Herri maitia
zenduen onratu,
eta baketasuna
guzian banatu.

* * *

Arantzazu, Arantzazu
hitzik eztieta,
euskaldunak bihotzez
maite zaituena;
gure arreguetan
zu zera aurrena,
bedeinkatua izan
bedi zure izena.

Nola Euskal Herria
 dagon oso eri,
 begiratu bat eman
 zaiozu berari;
 Zerutikan laguntza
 zazu Zuk bidali,
 sendoturik gehiago
 ezteien erori.

Antonio Arruti (1882-1919). Oikia-Zarauzko frantziskotarra, Arantzazuko fraide euskal olerkarietan aurrena: gaztelaniaz idaztetik, euskarara aldatu zen bizitzako azken urteetan. Gazterik hil bazen ere, olerki-sorta polita eskaini zigun. Urte askotan sakabanaturik egon ondoren, Joseba Intxaustik bildu zituen eta liburu apainean argitaratu: *Olerki galduak. Recuperación de un poeta olvidado*, Elkarlanean, Donostia, 1998). Gaztelaniaz badu olerki bat, Arantzazuko Iturrigorry parajeari buruz; euskaraz, berriz, “Gorantz” izeneko idatzi zuen, Arantzazuko Andre Maria Gipuzkoako zaindari aldarrikatu zutenekoan argitaratu zuten *Arantzazu. Homenaje filial a Ntra. Señora de Aránzazu* libururako (Bilbao, 1918, 63-69 or.). Hogei ahapaldiko olerkia da, hemen laburturik irakur daitekeena. Batez ere azken ahapaldiak egin du famatua poema hau, S. Mitxelena aurrenik eta gero beste zenbaitek kanta-testutzat aukeratu zutelako.

Gorantz (1918)

Gorantz dijoaz nere begiak,
 gorantz dijoazkit berez;
 nik berriz ondo zergatik hara
 dijoazkitan jakin ez...
 ¿Hantxen itxaron ditudan eder-
 -tasunen maitetasunez?
 ¿Hemen bihotza minberatutzen
 duten arantzen bildurrez?

iGorantz begiak! zorionean
gau t'egun gorantz bijoaz
era berean, bihotz iluna,
zeu alaitutzen bazoaz:
goitik datorren etetzen ez dan
euri gozoen tantoak
gozaten dizkit sarri ta garratz
ditudan negar malkoak.

Gorantz igo zan guztion Bide
dan gure Jesus maitea,
erakusteko nun dagon gure
zorioneko bidea,
irakasleak daukan lekura
igo dedin ikaslea,
arranuaren atzetik halan
dijoa arrano-kumea.

* * *

Arantzen orde zugar lorak
alboan sortuko dira,
harritasunez dirala jartzen
guztiak honei begira;
Arantzazuren izena jaisten
danian herri-erdira,
igoko dira guztiak harkaitz-
arteko lorategira

* * *

Luze ta zabal Gipuzkoan nik
eukiko ditut gau t'egun
nere begiak eta gehiago
nere bihotza artegadun;
betoz nigana seme maiteak,
neu naiz beren Ama kutun,
euren artera jeitxi nintzana
izateko beti lagun.

* * *

Zure errukizko begiak, Ama,
 arren itzuli izkidazu,
 saminez dagon bihotz gaxoa
 gozatutzen badakizu;
 Ama zera-ta ésemeen alde
 zuk zer egingo ez dezu?
 ¡Gure saminak gozatzeko
 zaude bai hor Arantzan Zu!

Gabirel Manterola (1890-1977). Olerki bi eskaini zizkion G. Manterolak Arantzazuri. Hemengo hau aurrenik *Jaungoiko-zale* aldizkarian argitaratu zuen (1918, 106. zenb., 144-145 or.). Beraren *Goi-izpiak* liburuan (1921) argitaratu zuen gero, zerbait aldatuta. Hortik hartu dut: olerkiaren lehen partea bakarrik.

Arantzazuko lilia (1918)

Lora guztien edertasunak
 ihesten dabe bertatik,
 eguzki aitzin izarrak legez,
 lili ederren ondotik.
 Lilia da ba, loren artean
 eder, garbi, txukunena,
 bere jantzi ta usain ondoan,
 zer da lorarik onena?

Goirantz begira lerdin dagola,
 espanak zabal-zabalik;
 ikusten daben oroi dinotse
 hemen ez dala zorunik,
 Zerua dala zoruntegia
 ta bertarako bidea,
 gure bihotza zuri ta garbi
 bera dan legez zaintzea.

Lili eder bat agertu zan behin
Eusko-herrien erdian,
anaiak alkar galdu gurarik
gogor ebiltzen aldian,
arantzartean lilia legez
zuri, eder ta garbia,
Aloña mendin agertzen zala
Ama samur Orbangea.

Jose Martin Arrue (1884-1960). Poeta, kazetari, musikari eta musikologoa izan zen J. M. Arrue frantziskotarra. Arantzazuko koruaren zuzendari zenbait urtetan; *Arantzazu* aldizkariaren zuzendaria ere bai. Arruerena da “Arantzazura” (edo “Donostiatik gatoz”) abesti hain ezaguna Arantzazuko erromesentzat, 1918an konposatua, hitz eta doinu. Hona haren olerkietako bateko zenbait ahapaldi (*Arantzazu*, 1921: I, 4. zenb., 91. or.).

Arantzartean! (1921)

¿Zer dauka, Amatxo; nere bihotzak
hainbeste negar egiteko?
¿Zer ote daukat nere barruan
beti saminez bizitzeko!

Euzki ederrak alaitasunez
mundu guztia zorutzen du;
ta euzki horrek argi izpitxo bat
iai! neretzako ez ote du?

Zugaztietan, alkar maiteka,
jolasten dira txoritxoak;
ta itxasoan be alai ta pozik
murgil dagite arraintxoak.

Esan zadazu, Birjina amatxo,
nere maitea zeralako:
¿Zer dauka, baina, nere bihotzak
beti negarrez bizitzeko?

iEne maitetxo! darantzust Amak,
zer esaten dezun ez dakizu.
Arantza gabe larrosatxorik
inoiz ez inun ez daukazu.

Zuen Ama ni hementxe nago
arantzartean; begiraizu:
guztiok, maitez, diraustazute:
–¿Zergatik zaude arantzan Zu?

Arantzartetik maiteago nik
darantzudana entzun zazu:
–Adirazteko zuen bizitza,
saminez, dala Arantzatsu.

Julian Alustiza (1913-2005). Aztirian jaiotako frantziskotarra, predikari dotorea izateaz gain, olerkari izan zen, ez ugaria, baina bai fina. Horren olerkiak, jatorriz han eta hemen argitaratuak hainbat, *Bizinahiaren arnasa* liburuan daude bilduta (2004). Hemen jasotako hau *Argia* aldizkariak argitaratu zuen aurrenekoz (1935, 752. zenb., 3. or.).

Arantzazuko Ama (1935)

Mendi-hegalean etxe bat,
inguruz uso-hegara,
barruan zoion garra...
kea urdin zerura...
kantuak Arantzazura.

Hango etxe hartan eriok
gogor jo die atea,
teilatuan bela taldea...
otoitzak Arantzazura
bihotzak itxaro-sua.

Itsaso beltza orruka
ontzia irentsi nahiez,
zerua, berriz, beltz-beltz;
baina giza bihotzetan
Arantzazuko *izarra* argitan.

Itsasoz doa lainoa,
mendiak gora gandua,
kea boladan zerura.
Lehor-itsasotik giza-
-bihotzak Arantzazura.

B) Bigarren euskal pizkundea

3. 1945-1964

Aldi honetako Arantzazuko poetetan poetena Salvatore Mitxelen dugu, jakina. Leku apartekoa du berak atal honetan; baina beste hainbat olerkari ahaztu gabe, Gerra zibilaren ondorengo urte haietan Arantzazu kantatu izan zutenak.

Telesforo Monzon (1904-1945). *Euzko-Deya* aldizkarian argitaratu zuen Monzonek olerki hau 1946an: Mexikoko eta Parisko edizioetan (*Euzko Deya. La voz de los Vascos en México*, 1946, 74 zenb., 7. or; *Euzko Deya. La Voz de Euzkadi –La voix des Basques– Paris*, 1946, 249. zenb., 8. or.). Hona euskal gudariaren eskaintza Arantzazuko Andre Mariari.

Arantzazuko Amari (1946)

Euzkadiko mendietan
Artzaiekin naiz hizketan...
Arantzazun Andra Mari
Artzaian artzai dirudi.

Netorrela, gaztaroan,
Aloña-behera iluntzean,
Zure albo, Ama kutun,
egonak egiten nitun.

Udaran, Urbi-belardi
artaldez bihurtzen txuri.
Artzai zaharraren eskergai,
goitik dakarzkite bi gaztai.
Zelaian etzanda, ilargiz,
gaztaia nuen afariz.
Gaur, haren usai-oroitza
iruditzen zait otoi-tza.

Olerkari zoriontsu,
 bakea bizi badezu...!
 Hau, nere emaitza gaixoa,
 da gudaldian iaioa...!
 Zure seme da, Andra Mari,
 anaia detan gudari!
 Nahiz odol-ibaian iaio,
 ez du maitasuna baino...

Gudari horren egintza,
 bertsolariak eskeintza.
 Nun arki *abal*, Andre Mari,
 berau bezain lora garbi?
 Eskeintzarekin otoi bat:
 ¡Batasun, euskaldunentzat...!
 Nahi horrek bertsoetan gaur
 ohartu gabe jarri nau.

Salvatore Mitxelena (1919-1965). Bost mendetan irabazitako “titulua” du Arantzazuk, Mitxelenaren ustez: “euskal literaturgune”. Goragoko mailalara jaso zuen berak titulua, Arantzazuko euskal poeta eta literaturgile handien garaia irekiz, Antonio Arruti atzean, baka-rik eta ahaztua, geratua zenetik. *Arantzazu. Euskal Poema* (Arantzazu, 1949) du Mitxelenak bere obra poetiko nagusia: barne-balioagatik ezezik, une erabakiorrean agertu zen, Gerra zibilaren ondorengo euskal literaturaren tunel ilunaren irteerako atea irekiz. Arantzazuko literatur tradizio sakabanatuaren eta bereziki bertako balada eta kanta zaharren sare ugariaren irakurketa egin nahi izan zuen Mitxelenak obra horretan, lau mende eta Erdiko Arantzazuko poemagintza gorputz bateratura ekarri nahian.

Bi poema-zati aukeratu ditut honako: Erromesaren agurra, bata, *Poema*-ko “Agur Jesusen Ama” kantaren zatia (Mitxelena, S., *Idazlan guztiak*, EFA, 1984, 185-186 or.), eta Arantzazu eta Euskal Herriarena, bestea, “Bizi nahi” poematik jasoa (*ibid.*, 289-292 or.).

[Kantuak, pozaren hegaz] (1949)

Kantuak, pozaren hegaz,
hegatan goiza argituaz!
Arantzazutik etxerakoan
erromesak kantuz doaz.

Bi beso lez bi errezka,
–frantziskotarren besarka–
eliz atera bidelaguntzen
praileak, azken-agurka...
Ta erromesak han dijoaz
goizaren lau bidietaz!
Aupa ta eupā, etxerakoan
erromesak kantuz doaz...

auzora daramatela,
miragarritzko bezela,
Andra-Mariren iturri-ura
edo ogia, bestela.

¡Kantuak, pozaren hegaz,
hegatan goiza argituaz!
Jainko-grazian dijoazenak
poza apartzen dute kantaz.

Bizi nahi (1955)

Egokitu al zaizu
Aizkorri gainetik
eusko lurra ikustea
izarñoz estalirik;
lainoz lau probintzitan
errekalde guzik
baino mendi gailurrak
eguzkiz jantzirik,
salbo balira legez
ito-beharretik?

Behin egokitu neri.
Talde bat ginduzun.
Igo ginan orduko
artzai baten lagun,
begi-mina zorroz-tuz
galdegiten genun:
–Nun da gure Gasteiz?
Gure Tolosa nun?
Terralak galerazten;
ta ai!, ezin ezagun.
Hogei ta bat garrengo
gizaldi horretan
askok galdeko dute:
–Euskal Herri nun dan?
Bera mirestearren
gatoz urrundikan.
Ta guk erantzun behar:
–Bai, hemen izan zan.
Baina erdalkeriak
jan eta irentsi zuan.

* * *

Nun dan Euskal Herria
ez galdetu hemen.
Aizkorriko artzaiak
min du erantzuten.
Horra hor lanbropean
azkenean, hiltzen...!
Azken agur mintsu bat
bidali. Ta goazen,
goazen gerau lainoak
jo gaitzan baino *lehen*.

...Ta artzai zaharrak, gidari,
Aizkorritik behera
Arantzazura jetxi
ginduan berela.
Erromes-talde beltza
zegoan, hain zuzen,
Andra Marin oinetan
arren baino arren.
Ta artzaiak hauxe esanaz
han utzi ginduen:
–“Nun dan Euskal Herria
galdetzen zenuen?
Bizi dugun apurra
horra, begira hemen!”

Fernando Artola “Bordari” (1910-1983). 1956an Arantzazuk antolaturiko euskal olerki-lehiaketan bigarren saria irabazi zuen Bordarik, B. Gandiagaren ondoren, “Tori, Arantzazu” poema luzearekin. 1961ean lau olerki txiki argitaratu zituen *Arantzazu* aldizkarian, Arantzazuri eskainiak. Hemengo hau duzu horietako bat (*Aránzazu*, 1961, 396. zenb., maiatza, 160. or., kontrazala):

[**Arantzazun udaberri**] (1961)

Arantzazun udaberri
neguaren umerri
ezti-kabi txindarra
otoitz-lagun goitiarra
loretan dago elorri.
Arantzazun lekaideak
San Frantziskoren Semeak,
jaiki orduko oldarra
otoitz-lagun goitarra
zorioneko praileak!

Sabin Berasaluze (1935-). Arantzazun Teologiako ikasle zelarik ezaguna egin zen hegada zabaleko olerkari bezala. 1957an “Zure oñetan, Ama” poema luzea argitaratu zuen *Arantzazu* aldizkarian,

zortzi emanalditan. Hona ekarri dudana olerki hau 1956ko literatur lehiaketara aurkeztuta, aipamen berezia merezi izan zuen. Luzea izanik, lehen parte bakarririk daukazu hemen (*Arantzazu*, 1957, 382. zenb., 6. fasz. (ekaina), 176. or.).

Eleiz berri hizketa (1956)

Arantzazuko Eleiz Berriak bihotzik badu.

senti arazi dit berak.

Eta bere ezpainetatik jaso nitun nik egun batean hitz hauek.

Bere erara mintzatu zan egin ere...

Itsasotik zetorren, Aitzgorri laztandu geroz, nere muxuari
muin ematera.

Ta alde egin zun neregandik, Aloña-malda igurtziz,

Gipuzkoako herriak agurtzera...

Oi, haize epelaren goxoa! ...

Arantzazuko Eleiz Berriaren ezpainetatik jaso nitun...

Arantzazuk bihotz-ezpainak baditu!

Gazte naiz eta zahar.

Dorre berriak bezain gazte.

ta inguruetakoa harkaitz jasoen

zahar-lurruna

nere bizkarrak daramate.

Zahar naiz izan, egitan.

Ta

gaurko aldien

zantzu ta irudi

darakust ñir-ñir

begitan.

Arranoak ez du behin ere

egiten kabia

zelai loretsu batean.

Harkaitz-tontorren gailur-ertzean

aukeratzen du tokia.

Nola nahi dezu
ni izatea?
Nere baitan babesten dut
arantz gaineko Paregabea.

Jean Diharce “Iratzeder” (1920-2008). Harreman handia izan zuen Iratzeder Belokeko monako idazle eta poetak Arantzazurekin. Santutegian antzestu zuten behin baino gehiagotan haren *Pasionea* drama erlijiozkoa. Hiru olerki ditu Arantzazuri buruzkoak; horietako bat duzu hemengo hau, 1956an santutegian fraideekin eman zituen egunetan idatzia, eta *Arantzazu* aldizkariak argitaratua (1957, 377. zenb., 1. fasz., urtarrila, 16-17 or.). 14 ahapaldikoa da; azken bos-tak dituzu hemen, Oteizaren apostoluen kanta.

Arantzazurat (1956)

Arantzazuko mendi mendian
hamalau saildu kantari,
itsas-ondoko leihar hezurren
hamalau harkaitz lazgarri.
Arantzazuko mendi mendian,
triphuts mamuak iduri,
hamalau saildu Jainkoaz gose,
Jainko-Biziaz egarri.

Goazen gainez gain, eskual fraideak,
goazen harrokaz-harroka,
lot gaiten oro zero-min minez
hamalaueri besarka.
Heien egarri gose gaitzeri
gauden hurrupa-mupaka,
nehola Eskual Arima
ez dugun ahantz, ez uka.

Arantzazuko mendi mendian
 nasaiki gazte kantari,
 arantz-korua dute buruan
 bihotz barnean sei zauri.
 Arantzazuko mendi mendian
 hamalau arkaitz lazgarri,
 Bai zeru-minez, bai eskual minez
 bihotz guzien pizgarri.

Zelaietako eskual jendeak
 estekak oro gaur trenka,
 utz odolkiak, utz debrukiak
 igan hunaino trumilka;
 hamalauekin Amari beha
 zeru-minez has... goitika,
 eta barneko mundukeriak
 igor erreka erreka.

Arantzazuko mendi mendian
 eskual semeen lokarri,
 bihotz bat ezin zabalagoa:
 hartan deus lano, deus neurri,
 hartan Iduzki, hartan Itsaso,
 goi-indar eta goi-irri,
 zeru-zerua bezain nasaik
 hartan hamalau iturri.

4. 1964-2000

Bitoriano Gandiaga (1928-2001). 1950ean abiatutako “Arantzazu berriaren” mugimendu artistiko, kultural eta espiritualen barruan kokatu behar dugu B. Gandiaga. Bera izan zen bertako bizitzaren kantari eta interprete poetiko gailen-gailena, mendea bukatu arte.

Beraren lehen liburua *-Elorri*, 1964- Arantzazuren kanta da, sakon eta zabalean, autorearen bizi-esperientzia bihurturiko Arantzazurena, bertako zuhaitz enblematikotik zehar begiratuta. Ondorengo urte luzeetan ere behin eta berriro itzuliko da bizi-ingurua duen Arantzazuren irakurketa poetikora: eliza eta arte berriak, lurraldea

eta izadia, erromesak eta beraien bideak, santutegia eta fraideak, herria eta euskara... Joan Mari Lekuonarekin batera olerki-saio berezia egin nahi izan zuen 1998an Arantzazun bertan, eta bereziki horretarako hamabost pieza idatzi zituen.

Arantzazuren ikusmolde eta sentikera bere-bereak eskaini zizkigun Gandiagak bere poesian, Mitxelenak utzitakoen aldean oso ezberdinak batzuetan, eta Arantzazuko tradizio historiko eta literarioan oso berriak sarritan. “Arantzazu berriaren” lekuko eta interprete adierazgarrietako bihurtua da Gandiaga. Beronen kanta ugarietatik bi bakarrik ekarri ditut hona, orain arte paperean argitaratu gabeak (ik. <http://www.gandiaga.com/>).

[Arantzazu ederra da] (1989)

Arantzazu ederra da
zein kanpotik zein barrutik;
Arantzazu ederra da.
Barrutik miresgarria,
zoragarria kanpotik.

Kanpotik zoragarria
Arantzazu; zer paisaia
gertutik zein asagotik:
orografia artega,
landareria zardaia!

Landareria zardaia,
harkaitz gabeko lurretan,
landareria zardaia!
Tartean haitz erraldoiak
kararren zilarretan.

Arantzazu zein kanpotik
zein barrutik, ederra da
edozein ikuspuntutik.
Kanpotik gustagarria,
barrutik gustu bera da:

Lehenengotik erakartzen
zaituen arkitektura
zaizu galanki azaltzen,
amaren etxe nasaiko
sukalde handi modura.

Sukalde handi modura,
barru hedatsu prestuan,
argiluna ta lilura;
eta giro atsegina,
bakezko xarma puntuan.

Ohol epela da nagusi
sapaiz, lurzoruz, absidez,
ohol epela da nagusi;
eta margoen mandatu
erlaxagarria airez.

Beirateek fin eralgia,
kolorezko musika da
argilunean argia,
gorteiatuz askotara
birjinaren irudia.

[Esperantza sortu zuena] (1995)

Esperantza sortu zuena
hilik ikusi zuten
zerraldo,

Haren Ama
galdera larri egin zen,
erantzun eske,
zerurantz,

Haren jarraitzaileek
asaldatu egin ziren
ezustekoak jota,

Fedea hemen hasten da,
irarri zuen Oteitzak
Arantzazuko frisoan
trintxaz eta mailuz.

Joxe Azurmendi (1941-). Irakasle, pentsalari eta filosofo bizkorra, eta euskal idazle oparoa eta zorrotza. Arantzazuko fraidea izan zen, Gandiagaren laguna eta editorea. Pentsamendu eta saiakeraliburu ugariengatik da batez ere ezaguna; baina badu olerki liburu bat ere, Arantzazun argitaratua, Gandiagaren sarrera eta guzti: *Hitz berdeak* (1971); horretatik hartua duzu hemengo hau (117. or.).

[Kantari jaisten zen iturria] (1971)

Kantari jaisten zen iturria,
artzainak, mandazaina,
enbata.
Denak doaz.
Hodeiak, neskatxak,
oroitzapen gozoak
arratsetan memoriaren apaletatik
astiro irakurberritzeko atereak,
hitzak.
Denak doaz.

Txikota askatzen zeuden marinelak
–oinutsik–, uhinka, airea,
kaioak.
Maitasuna ta gezurra ere, doaz.
Baina ni geldituko naiz.

Ametsak, beste bihotzen atsedean,
ahaztea bera, joango dira,
ta ni geldituko naiz.

Nigandik ihesean
 –itzalak, antsia–
 Itxaropena joan zen bezala,
 ta ni geldituko naiz.

Ni, ni bakarrik.
 Ta hesitzen nauen hutsaren barnean
 zure –Arantzazu– harrizko imajina,
 zure –Andra Mari– ixila,
 eta harrizko elorria.

Jorje Oteiza (1908-2003). Jorje Oteizak bere obra eskultorikoa eskaintzeaz gain, bere testu ederrik ere zuzendu zion Arantzazuri. Horietakoa da bere *Androcanto y sigo* liburuko “A nuestra Andra Mari de Aránzazu”, gaztelaniaz idatzia. Hemen euskaraturik eman dut, Jose Luis Padrón eta Pello Zabaletak egindako itzulpenean (Jorje Oteiza, *Poesía*, [Gabriel Insausti, edit.], 2006, 226-230 or.). Rafael Albertik, Gabriel Celayak eta Blas de Oterok ere Arantzazuko lurraldeari eta arteari eskainitako erdarazko kanten lekuko izan dai-teke Oteizaren hau.

Arantzazuko gure Andre Mariari (1954)

Badut
 urtarrilaren hemeretzia
 tristura kristau bat sutan
 hainbeste sendotasun galduagatik estatua setati gose halakoa
 banatua
 azal bizia ihesi zakurren
 hagineta
 biluzik geratzen naiz dolu geldi iraunkor
 logela giltzabakoan
 jaurtikitzen dizut harriaren
 aurpegian
 hainbeste estatua iragarria eta hila
 kondentzen ote naute? nahi dut hemen jaso
 nire isiltasun inausi berria
 lurrera
 hitz ipiniarekin
 hainbesteko pisurik gabe noski

kontatuz konta ezin daitekeena
oraindik txistuka diharduten iratxoak
esku luzatua ehungarren eskua
ehungarren hutsarte irekia non bonbilaratzen dudan
estatuaratzen dudan sumendi gardenetako
nire ardo zalantzazkoa
gordailu bizi honaino bertaraino
lasterki tristea eta zigortua
sakonki
biziz loaren perimetro hautsi
oparoan izpirituaren
lekuari nagokio
xafla argala
formari
haren zalutasun itsastar betierekoari
haren azido hilkor
neutralei
gorputz sufritu egungoak
bizitzaren lekuari
nagokio banan-banan
73 minutu isiltasunezko debekuen
errealitate sasikoari
Maite dut Jainkoa eta gainerakoa apenas interesatzen zaidan
ez naiz apez handien morroi
ez dut sinesten
ez dakit ondo jokatzeko ote dudan baldin aztertzen badut mai-
tasuna
ohiko kontaduririk gabe mihia erauzi zizkieten
zenbaketarik batere gabe
lorazainen marrazki mahairik gabe
eta larria deritzot maitatzen ez duenaren egoera
kalte handia egin baitezake
bihotza ipini dudan lekuan galdu egin dut horregatik
ari naiz idazten
Badira gauzak eskulturara eraman ezin daitezkeenak
gorrotoa adibidez

Gabriel Aresti (1933-1975). Bihotzean eraman zuen Arestik urte askotan Arantzazu, bertan zituen fraide lagunekin harremana landuz: Minez eta haserrez, Oteizaren apostolu-harriak bide bazterrean ikus-

tean; esker onez eta harrotasunez, Arantzazuren euskararekiko atxikimendua eta lana aitortzean; harriduraz eta mirespenez, Arantzazuko espiritualitate urrunekoa kantatzean. Gai nagusietako bat du Arantzazu bere *Harri eta Herri* gailurreko obran (1964); hortik atera dut hemengo kanta-zati hau (Hirugarren ataleko M olerkia).

[Atzo ezagutu nuen] (1964)

Atzo ezagutu nuen
nire laguna.
Zerura pagatu nuen
kotxea.
Oñatin bazkaldurik
Arantzazu gora,
bertan topatu nuen
fraile buru motza.
Atzo ezagutu nuen
nire laguna.
Arantzazura bidea
benetan luzea,
hori menderatutzen
badaki kotxeak.
Zozoak eta
bildotsak dira
Andre dona Mariaren
lagunak.
Arantzazu! Arantzazu!
Polilitoa.
Joxepe lagun maite:
Non da zeruko atea?
Kanta dezagun batea!
Apur dezagun katea!
Begira nola dagoen
harana
hodei beltzez estaldurik,
harantza
nire deseoa haize hotzak
darama.
Hemen,

zozoen artean
bakea,
armatu da bakea,
desarmatu dute fedea.

Pello Zabaleta (1942-). Poeta legazpiarrak Arantzazun ikasi zuen, eta bertan izan zen teologi ikasleen irakasle. Orain Granadan bizi da. EHUK beraren olerkien antologia handia argitaratu zuen: *Bigarren bizia / La Vida paralela* (1964-1992), 1995. *Arantzazu* aldizkariaren zuzendaria zelarik, bertan argitaratu zuen ondoren irakur daitekeen olerki hau, Arantzazuri eskainia (1977, 549. zenb., otsaila, 37 or., azala).

Gurean dago (1977)

Amaren malkoak loretan bezala
malda, oraino gorago nahiez
ezinez bezala, apal oinak
jartzerakoan lurlean, ama denez,
gure lurlean dago eserita
mendi gainetik begira
hain maite duen herrira
halako tamainan heldu nahi
bihotzaren barnean dagoen
gizonaren arantza sarturik zornetan.
Harkaitzetan gora, arantza dago
ta haren gainean Erregin
Arantzazu-ko Ama gure herrian
nola erortzen diran
-oraino, beti lez, begira-
gizonaren odol nahasian
alferrik galtzen doazen
aspaldi sortutako esperantzak.

Ai herri, nere herri,
gure herri,
Arantzarik ez zaizu falta zuri
ez eta Arantza gaineko Andre Mari.

Bitoriano Gandiaga berriro ere. Olerki antologia hau burutzeko, hona B. Gandiagaren beste bat, bere bizitzako azken urtean idatzi zuena, eta "Erromantze berria" deitu zuena, antzinako balada edo erromantzeetan hasitako Arantzazuko 500 urteko literaturarenzikloa itxi nahian edo (*Arantzazu*, 2000, 809. zenb., urria, 5. or.).

Erromantze berria (2000)

Andre Maria, elorria ta
kanpaitxo dulundaria,
zer hirukote agurgarria
eta zer ikuskaria!
Hirurak dira Arantzazuko
historia ta mamia.

Begi-bihotzen erakargarri
Erregina Andre Maria,
haren oinpeko apal ta xume
elorrarantza zuria,
ta, hartan zintzilik, herdoildutako
burdin txapazko kanpaia.

Zer hiru ikur beneragarri
zentzu ta zantzuz jantzia!
Bakoitza bada Arantzazuren
mintzoa ta mintzaria:
Andre Maria, elorria ta
kanpaitxo albistaria.

IV. EUSKAL LITERATURA

ARANTZAZUARRAREN EZAUGARRIAK

Literatura arantzazuarrek oro har baditu bere ezaugarriak, seinalatzekoak direnak. Hemen ez naiz horien azalpen zabal eta arrazoike-ta handitan saiaturko; adierazi besterik ez ezaugarrietakoren batzuk.

a) **Ahozko literaturaren garrantzi apartekoa.** Jatorria baladetan edukitzeaz gain, hiru mendetako produkzio ezagun ia bakarra horie-

txena dugu; horien ahozko tradizioa XX. mendearen erdira arte luzatzearekin batera, pisu oso handia izan du bertso-gintzak XIX-XX mendeetan. Baina batez ere nabarmentzekoa da ahozko tradizio horrek izan duen eragina Arantzazuko kanta-testuen sorkuntzan eta olerkariengan, bereziki Mitxelena eta Gandiagarengan.

b) **Literatura herritarra.** Herritartasunaren kutsu apartekoa du literatura arantzazuarrak oro har, hiru aldetatik: ahozko literaturak duen berezko herritartasunagatik; Arantzazuren izaera kolektibo-herritarrari, erromesenari eta, erantzuten diolako neurri handi batean; eta, hirugarren, literatura epiko-heroikoari kontrajartzen badiogu herritarra, anti-epikoa eta anti-heroikoa delako Arantzazukoa.

c) **Erliziozko literatura.** Utilitarioa edo fede-zabalkuntzaren zerbitzuko literatura dela esatea, gehiegizkoa eta “a priorizkoa” iruditzen zait, Arantzazuko euskal literatura guztiaz hitz egitean; hala ere, aire eta giro erlijiozkoa dario oro har literatura arantzazuarri. Bada erlijiozko literaturaren eremuan kabitu ezinezkorik ere.

d) **Euskal Herriari eta euskarari atxikia.** Literatura politiko-ideologikoa izan gabe, Euskal Herriari eta beraren euskara hizkuntzari atxikimendu berezia ageri du oro har euskarazko literatura arantzazuarrak, eta sarritan gaztelaniazkoak ere bai.

e) **Poesia eta musika, batean.** Euskarazko literatura arantzazuarra neurri handi-handian kantuz egindakoa da, edo kantatzeko sorturikoa edota kanta bihurturikoa. Bata besteari bereziki lotuta doaz testua eta kantua Arantzazuko sorkuntza poetikoan.